

פרשת ויגש – שנות הדמדומים

תתחיל בו". הקושיה המיידית על הסבר זה היא שהעבדות לא מתחילה מיד אלא רק לאחר מות יוסף. אולם אני חושב כי הרמב"ן הודף טענה זו בכך שהוא מציין כי "הגלות תתחיל בו". עבור יעקב, או ליתר דיוק – עבור ישראל, עצם הירידה למצרים לאחר התיישבותו בארץ ישראל ("וַיֵּשֶׁב יַעֲקֹב בְּאֶרֶץ מְגוּרֵי אַבְיֹוֹ") מהווה גלות, במובן שאינו בהכרח נכון בנוגע לבניו (הנקראים, כפי שמציין הרמב"ן, "בני ישראל" באותו פסוק עצמו בו מכונה יעקב בשם "יעקב").

הנצי"ב מציע הסבר דומה. בניגוד לרמב"ן הוא סובר שהשם "ישראל" דווקא מתאים במיוחד בגלות, שם יש צורך להיאבק בא-להים ואנשים בכדי לשרוד. הוא מקשר את שינוי השם לחייו הפרטיים של יעקב, וטוען כי השם ישראל מבטא קיום נסי על-טבעי, בעוד השם יעקב מתייחס לקיום שבתוך הסדר הטבעי. הקב"ה אומר ליעקב שבירידתו למצרים הוא יהיה כפוף לסדרי הטבע, ומשום כך הוא חוזר להיות יעקב.

אני חושב כי הפשט של שינוי השם מתאים למתווה שמציע הנצי"ב, אולם ברצוני לטעון כי יש להבין את השינוי כמתייחס למצבו הנפשי של יעקב, בהמשך לתיאור שהוצג בשבוע שעבר. השוני בין יעקב וישראל שבא לידי ביטוי בתגובה לדרישתו של יהודה לשלוח את בנימין למצרים הוא שישיראל, בניגוד ליעקב, נוטל אחריות ומגלה יוזמה. לפני סצינה זו בפרשת מקץ, יעקב היה פאסיבי, חסר שליטה על גורלו. יהודה הצליח לעורר את יעקב מרפיונו, וזה בא מיד לידי ביטוי בשימוש, לזמן קצר, בשם ישראל. הדגש הוא, לדעתי, על המשמעות של ישראל כ-"כִּי שְׂרִיֵת עִם אֱ-לֹהִים וְעִם אַנְשִׁים", ופחות על "ותוכל"; או, אם תרצו, יש להבין את המילה "ותוכל" כ-"ותוכל להיאבק" ולא כ-"ותנצח".¹

בפרשת ויגש, החדשות אודות יוסף מחיות את רוחו של יעקב והוא מתרומם למדרגת ישראל, האיש שנאבק בגורלו, באנשים ובא-להים. הוא יוצא למצרים בחשבו כי אכן יהיה צורך להיאבק במה שמחכה לו שם, ומתכנן ליטול על עצמו פעם נוספת את הנהגת עם ישראל המתהווה. אולם הקב"ה מיידע אותו שלא זה מה שעומד להיות. הניסיון במצרים יהיה ניסיון של פאסיביות, של סבל, ולא של מאבק והתגברות. זה נכון לא רק לגבי תקופת העבדות, אלא מיד עם הגעתם למצרים. בית יעקב נתון בחסות המדינה,

בשבוע שעבר הצבעתי על כך שיש רגע מסוים בפרשת ויגש שבה יעקב "נולד מחדש". רגע זה מתואר בסוף פסוק כ"ז בפרק מ"ה: "וַתַּחֲי רֹחַ יַעֲקֹב אַבְיָהֶם". השינוי מתבטא באופן ברור ודרמטי לא רק במשמעות הפשוטה של הפסוק, אלא גם משתקף בשימוש בשמות שונים עבור השחקן הראשי בפסוק זה ובפסוק הבא אחריו:

...וַתַּחֲי רֹחַ יַעֲקֹב אַבְיָהֶם.
וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל רַב עוֹד יוֹסֵף בְּנֵי חַי אֲלֶכָה וְאֶרְאֶנּוּ
בְּטָרִם אָמוֹת.

לא ניתן להתעלם מהמשמעות הגדולה של שינוי השם הפתאומי, וכמעט כל המפרשים שהתייחסו לכך מפרשים את השינוי כמבטא מהפך באישיותו של יעקב; כאשר השם יעקב מסמל מדרגה נמוכה ומוגבלת יותר, והשם ישראל מסמל את ההתגלמות הגבוהה ובעלת ההשראה - לא רק אדם פרטי עם בעיותיו האישיות, אלא "אב", דמות ראשית בהיסטוריה היהודית, התגלמות הייעוד היהודי.

לאור זאת, העובדה כי התורה אינה ממשיכה להשתמש בשם ישראל ראוי לציון. למעשה, כבר בפסוקים הבאים התורה חוזרת באופן פתאומי למדי להשתמש בשם יעקב.

וַיִּסַּע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וַיָּבֵא בְּאֶרֶץ שֶׁבַע וַיִּזְבַּח
זִבְחִים לַאֲ-לֹהֵי אָבִיו יַצְחָק.
וַיֹּאמֶר אֱ-לֹהִים לְיִשְׂרָאֵל בְּמִרְאֵת הַלַּיְלָה וַיֹּאמֶר
יַעֲקֹב יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר הַגִּבִּי.
וַיֹּאמֶר אֲנֹכִי הָאֵל אֱ-לֹהֵי אַבְיָה אֵל תִּירָא מִרְדָּה
מִצְרַיִמָּה כִּי לָגוּ גְדוֹל אֲשִׁימְךָ שָׁם ...
וַיָּקָם יַעֲקֹב מִבְּאֵר שֶׁבַע וַיֵּשָׂאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת
יַעֲקֹב אַבְיָהֶם וְאֵת טַפָּם וְאֵת נְשֵׁיהֶם בְּעִגְלוֹת אֲשֶׁר
שָׁלַח פְּרָעָה לְשֵׂאת אֹתוֹ. (מ"ו, א'-ה')

ישראל מתחיל את המסע ומגיע לבאר-שבע; משם ממשיך יעקב את שאר הדרך למצרים. מה קרה בבאר-שבע? הקב"ה נגלה לישראל, מדבר אליו ומיד קורא לו יעקב. נראה כאילו הקב"ה מוריד את יעקב בדרגה, משנה את שמו בחזרה לשם הישן, השם שבו כונה כאשר יוסף נעדר. מה מתרחש כאן?

הרמב"ן (לפסוק ב') מסביר כי הקב"ה קורא ליעקב בשם "יעקב" כדי לומר לו שירידתו למצרים היא התחלה של גלות. השם ישראל משמעותו "כִּי שְׂרִיֵת עִם אֱ-לֹהִים וְעִם אַנְשִׁים וְתוֹכֵל", ואילו במצרים הוא "לא ישור עם א-להים ועם אנשים ויוכל, אבל יהיה בבית עבדים עד שיעלנו גם עלה, כי מעתה הגלות

¹ נשים לב, שככלות הכול, יעקב לא באמת הכריע את המלאך, אלא רק הצליח להמשיך להיאבק כל הלילה.

סתם שאל מתוך נימוס לגילו של יעקב, אלא התרשם מכך שיעקב נראה זקן מאד. תשובתו של יעקב, כפי שמבהיר הנצי"ב, היא ניסיון להסביר לפרעה שהוא למעשה אינו זקן כפי שהוא נראה, אלא שהסבל שהיה מנת חלקו גורם לו להיראות כאדם זקן ביותר.

כיצד יודע יעקב שחייו יהיו קצרים משל אבותיו? הוא הרי עדיין יכול לחיות עוד שנים רבות. אני חושב שיעקב אינו אומר שהוא אינו מצפה לחיות עוד זמן רב, אלא באופן מדויק יותר, שהחלק החיוני והמשמעותי של חייו כבר נגמר. אני חושב שזוהי משמעות הביטוי המסקרן "יְמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אֲבֹתַי בְּיָמֵי מְגוּרֵיהֶם". הכוונה אינה למספר השנים הכולל, אלא למספר השנים של חיים פעילים וחיוניים, מה שניתן לכנותו שנות הקריירה.³ בעוד שמשך חייו המדויק של יעקב אינו מפורש בתורה, אנו יודעים כי הוא הגיע לארץ ישראל זמן קצר לאחר לידת יוסף, שהיה בן שלושים כשנעשה משנה למלך מצרים. מכאן, ששהותו של יעקב בארץ ישראל נמשכה כשלושים ותשע שנים (מתוכן עשרים ושתיים לאחר היעלמותו של יוסף). יעקב משוכנע שהקריירה שלו נגמרה, וזוהי הסיבה שהוא חוזר להיות יעקב, אפילו שרוחו היא רוחו של ישראל.

למעשה, יעקב אינו היחיד שפורש מתפקיד ההנהגה בפרשת ויגש. אחד הנושאים החשובים של שתי הפרשיות הקודמות היה עלייתו של יהודה למנהיגות – כיצד הוא מפתח את תכונות האופי ההכרחיות למנהיג, ובהמשך נוטל את תפקיד ההנהגה. אולם, מיד לאחר הצלחתו בסצינת הפתיחה של הפרשה, שבה הוא מביא את יוסף להתוודות על זהותו ולהכיר בשייכותו האמיתית (במקביל לאופן בו גרם ל"ישראל" להתגלות ביעקב בפרשה הקודמת), יהודה כמנהיג נעלם מהתמונה. בעוד שכאשר האחים חוזרים לעימות האחרון עם פרעה, הם מתוארים כ"יהודה ואחיו" (מ"ד, י"ד) – אינדיקציה ברורה מאין כמוה למנהיגותו של יהודה – הרי שכאשר הם עוזבים את יוסף בדרכם להביא את אביהם, הם שוב מתוארים כ"בני ישראל" (מ"ה, כ"א). בהמשך הפרשה התורה ממשיכה להתייחס אל האחים כאל קבוצה חסרת שם. על אף שיהודה נשלח בידי יעקב להכין את הדרך (מ"ו, כ"ח), הוא לא באמת מוביל אותם אל ארץ גושן. מנהיגותו של יהודה לא תתבטא בפועל לפני שעם ישראל יגיע לארץ ישראל, מאתיים וחמישים שנים לאחר מכן.

המנהיג בפועל של המשפחה במצרים הוא יוסף, המספק להם מזון וביטחון. אך תהיה זו טעות לראות ביוסף את מנהיג בית יעקב. יוסף אינו משמש כראש בית יעקב, אלא כמצרי. הוא מסוגל לדאוג לאחיו

מפורנס בידי יוסף ממחסני המלך, תלוי לחלוטין בחסדי המלכות, ולכן אין זו לגמרי מפתיע כי בסופו של דבר הם מדרדרים לעבדות.

"אֵל תִּירָא מִרְדָּה מִצְרֵימָה כִּי לְגוֹי גָדוֹל אֲשִׁימְךָ שָׁם. אֲנֹכִי אֶרְדַּעֲמְךָ מִצְרֵימָה וְאֲנֹכִי אֶעֱלֶךָ גַּם עִלָּה וְיוֹסֵף יִשִּׁית יָדוֹ עַל עֵינֶיךָ."

הביטוי האחרון מאד לא ברור,² אך הוא בוודאי מבטא את התלות של יעקב ביוסף. לדעתי, משמעות הביטוי היא שיעקב, האב והמנהיג, ייתמך כלכלית על ידי יוסף, ומעבר לכך הוא מבטא ויתור על העצמאות, היוזמה, והמאבק האוטונומי הגאה הקשור בשם ישראל.

רעיון זה בא לידי ביטוי גם בהבדל הבולט בין תיאור מסעו של יעקב לבאר שבע לבין תיאור המסע משם למצרים. בהתחלה "וַיֵּסַע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ", ואילו לאחר התגלות ה' בבאר-שבע, יעקב נישא בעגלה על ידי ילדיו, יחד עם הנשים והילדים. יעקב נראה לפתע כקשיש חלוש. יתרה מזאת, הפסוק מדגיש כי העגלות נשלחו בידי פרעה לשאת את יעקב. יעקב אינו נוסע למצרים – הוא מובל לשם, וכבר עתה הוא נישא בפקודתו של פרעה. בשאר הפרשה יעקב פאסיבי, מתומך בידי אחרים. אם כאשר שמע את החדשות על יוסף, התורה אמרה "וַיִּתְחִי רוּחַ יַעֲקֹב", הרי שכאשר הוא פוגש סוף סוף את יוסף, הוא קורא,

"אָמוּתָהּ הַפֶּעַם אַחֲרַי רְאוּתִי אֶת פְּנֵיךָ כִּי עוֹדְךָ חַי" (מ"ו, ל')

הדוגמה הקיצונית ביותר לקבלתו של יעקב את התפקיד הפאסיבי היא בפגישתו עם פרעה. זכרו, כבר היו פגישות בין האבות למלכים לפני כן, כולל מפגש בין אברהם ופרעה. הם נפגשו כשווים, נאבקו עימם, החליפו מתנות (מלכיצדק) או כרתו בריתות (אבימלך). פגישתו של יעקב עם פרעה שונה מאד.

"וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת יַעֲקֹב אָבִיו וַיַּעֲמְדֵהוּ לְפָנָי פְּרָעָה וַיִּבְרַךְ יַעֲקֹב אֶת פְּרָעָה.

וַיֹּאמֶר פְּרָעָה אֶל יַעֲקֹב כְּמָה יָמֵי שְׁנֵי חַיֶּיךָ. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל פְּרָעָה יָמֵי שְׁנֵי מְגוּרַי שְׁלֹשִׁים וּמֵאֵת שָׁנָה מְעַט וְרַעִים הָיוּ יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי וְלֹא הִשְׁיִגוּ אֶת יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי אֲבֹתַי בְּיָמֵי מְגוּרֵיהֶם.

וַיִּבְרַךְ יַעֲקֹב אֶת פְּרָעָה וַיֵּצֵא מִלְּפָנָי פְּרָעָה. (מ"ז, ז'-י)

ראשית, יעקב מובא בידי יוסף לפני פרעה. שנית, השיחה היא זו של אדון ונתין – כפי שניתן לראות בהתעניינותו הפטרונית של פרעה ביעקב. ולבסוף, תשובתו העגומה של יעקב. אינו חושב כי תשובה זו נובעת מדיכאון. התשובה מצביעה על כך שפרעה לא

³ ראו גם הסבר שונה במקצת שמציע הנצי"ב.

² ראו פירוש האבן עזרא, רמב"ן ועוד

מעבר זה נרמז בפסוק המסיים את הפרשה – "וַיָּשָׁב יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרֶץ גִּשְׁן וַיֶּאֱחָזוּ בָּהּ וַיִּפְרוּ וַיִּרְבוּ מְאֹד". לראשונה, אנו פוגשים בישות המכונה "ישראל" (שוודאי אינה יעקב בפסוק זה). היסטורית, עברנו בנקודה זו מהיסטוריה אינדיבידואלית להיסטוריה לאומית, כקבוצה ולא כפרטים.

יש עוד תפקיד אחד, נדחה, שעל יעקב לבצע, שבע-עשרה שנים לאחר ירידתו למצרים, והוא נתינת הברכות. הברכות שהוא מעניק לילדיו אינן קשורות לשהייה הארעית במצרים, ואינה משפיעות עליה; הן עוסקות בעתיד הרחוק. אך זהו תפקידו האחרון של יעקב כ"אב", הגדול מבין האבות, ואין זה מפתיע כי לאורך פרשת ויחי, הוא יקרא באופן עקבי בשם ישראל.

בדיוק בגלל שהוא לא אחד מהם, לא המנהיג שלהם, אלא המשנה למלך מצרים. הוא מגן עליהם, לא מנהיג אותם. ניתן לראות זאת בבירור מסמיכות הפסוקים המתארים את האופן בו דואג יוסף למשפחתו,⁴ לפסוקים המתארים באריכות את האופן בו האכיל יוסף את כלל האוכלוסייה המצרית (מ"ז, י"ג-כ"ו). המשפחה למעשה חסרת מנהיג, משום שהם סמוכים על שולחן פרעה והמשנה שלו, שהוא במקרה אחיהם. זוהי רק מדרגה אחת מעל עבדות. העניין אינו הדיכוי, כי אם הפאסיביות. המאורעות ישפיעו עליהם, אך להם לא תהיה הזדמנות להשפיע על המאורעות. גורלם אינו נתון בידיהם והם אינם עושים כל מאמץ לשנות זאת.

כמו אבותיו לפניו, גם הקריירה של יעקב כ"אב" שבונה את עם ישראל, מסתיימת שנים רבות לפני מותו. תפקידו של אברהם הסתיים כאשר הוא ארגן את נישואיו של יצחק, כשלושים וחמש שנים לפני מותו. התורה אינה מספרת לנו דבר על שנים לאחר מכן, למעט העובדה שנולדו לו ילדים נוספים. הקריירה של יצחק מסתיימת למעשה כשהוא שולח את יעקב לארם לשאת אישה. לפי החישוב המוצג על ידי רש"י בסוף פרשת תולדות, היה זה שבעים ושבע שנים לפני מותו. התורה נותנת את הרושם כי יצחק מת זמן קצר לאחר חזרתו של יעקב לארץ ישראל, שנים רבות לפני סיפור יוסף (ל"ו, כ"ח-ט), אך לאמיתו של דבר הוא נפטר שנים לאחר מכן, עשר שנים לפני שיעקב יורד מצרימה. תפקידו של יעקב מסתיים כאשר הוא רואה את משפחתו מאוחדת מחדש; במילים אחרות, כאשר הוא מבטיח את קיומו של "בית יעקב", שמעתה מתחיל להיקרא בשם "בני ישראל".

האם זה אומר כי התקופה של בניית העם היהודי הסתיימה, כיוון שהאבות סיימו את תפקידם? כלל וכלל לא. הפן המכריע של בניית עם ישראל יתרחש במצרים וביציאת מצרים – אך זה אינו תהליך הנתון לשליטתו של אב, של מנהיג, או של העברים עצמם. להיפך, הניסיון המכריע המעצב את העם הוא חוסר האונים והשעבוד; גם הגאולה עצמה תיעשה כך שהם יישארו פאסיביים, בעוד הקב"ה גואל אותם בידו החזקה וזרועו הנטויה. פרשת ויגש מכינה את הקרקע לכך ב"יציאתו לגמלאות" של יעקב (כמו גם יהודה), ובהצבת בית יעקב במקום שבו הם יסבלו במשך מאות השנים הבאות כשהם נתונים תחת כוחות שונים שאינם בשליטתם.⁵

⁴ "וַיִּכְלֹל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אָחִיו וְאֶת כָּל בֵּית אָבִיו לְחֶם לְפִי הַסֶּף" (מ"ז, י"ב)

⁵ כולל כאמור בסופו של דבר ידו החזקה של הקב"ה

